

Mt 19–28: ANALIZA TEKSTA I GLAVNE TEOLOŠKE SMJERNICE

Ivan Dugandžić

Nezahvalan je zadatak obraditi tako dugačak biblijski tekst kao što je slučaj s deset posljednjih poglavlja Matejeva evanđelja. Ozbiljnija egzegaza cijelog teksta zahtijevala bi ne jedno već desetke predavanja i zato ona ne dolazi u obzir. Pokušati samo iznijeti glavne teološke misli bez osvrtnja na konkretna mjesta u tekstu bilo bi slično zidanju kuće bez temelja. Zato je ovdje izabran neki srednji put. Pokušat ćemo, na temelju sinoptičke usporedbe s Markovim evanđeljem, otkriti glavne razlike i karakteristike Matejeva teksta, pazeći posebice na redakcijske promjene koje je Matej poduzeo u Markovu tekstu i pitajući se što je time htio postići.

SINOPTIČKA USPOREDBA MT 19–28/Mk 10–16

Već površna sinoptička usporedba otkriva da se Matej u posljednjih deset poglavlja svog Evanđelja posebno izdašno služi Markovim evanđeljem uz, njemu i Luki zajednički izvor Q te svoju vlastitu tradiciju, dapače u većoj mjeri nego u prvom dijelu. Počevši od Mk 10,1, Matej više ne ispušta Markovu nit, osim što vješto ugrađuje svoj materijal, bilo iz Q, bilo iz drugog, nama više nedostupnog izvora. Iz Markova teksta u cijelosti izostavlja samo dvije i to ne ve-

like cjeline: Udovičin dar (Mk 12,41–44) i Uzašašće Isusovo (Mk 16,19–20). Prvu perikopu je izostavio zato što je Isusov sud o književnicima, koji je u Marka veoma kratak i služi kao uvod u taj tekst (Mk 1,38–40), Matej proširio i od njega napravio svoj čuveni sedmerostruki „jao“ književnicima i farizejima. Time je dobio čitavo jedno poglavlje kao zaokruženu cjelinu, a i ton obračuna nije više pogodan kontekst za spomenutu Markovu perikopu. Drugi slučaj je još jasniji. Markovo evanđelje nema izražene eklezijalne dimenzije, već samo kristološku. Zato je njegov završetak slavni uzlazak na nebo uskrslog i proslavljenog Gospodina i njegovo svečano ustoličenje s desne Bogu. Matej, naprotiv, ima u prvom planu Crkvu i njezino poslanje svim narodima. Zato njemu za završetak bolje odgovara riječ poslanja: „Podite dakle i učinite mojim učenicima sve narode!... kao i obećanje Uskrsloga: „Ja sam s vama u sve dane do svršetka svijeta“ (Mt 28,19–20).

Neusporedivo su brojniji tekstovi koje je Matej umetnuo u Markovu podlogu. Pored čitava dva poglavlja (Mt 23 i 26) tu je još i dvanaest dijelom veoma dugih perikopa. Umjesto jedne usporedbe o vinogradarima uojicima (Mk 12,1–12), Matej donosi još dvije: o dva različita sina (21,28–32) i kraljevsku svadbu (22,1–14). Govor o konačnim događajima (24–25) Matej je

proširio dijelom iz Q (24,37–51; 25,14–30), a dijelom iz vlastitog izvora: deset djevnica (25,1–10), posljednji sud (25,31–46). Jasno je da Matej time nije htio samo proširiti ili nadopuniti Markovo evanđelje već stvoriti posve novo djelo iste književne vrste. Brižnim odabirom i klasiifikacijom materijala iz drugih izvora, on otvara nove horizonte Isusove osobe i poslanja i na taj način samom Evanđelju daje nov izričaj.

Većina tih nemarkovskih tekstova odnosi se na Crkvu i to pod dva različita vida: njezin odnos prema Izraelu i njezin stav prema spasenju darovanom od Krista u iščekivanju njegova drugog dolaska. Radi se o dva ozbiljna teološka problema koje je Matej osjećao u svojoj zajednici i na njih tražio odgovore. Poblize, radi se o odnosu kristologije i povijesti spasenja na jednoj i odnosa eshatologije i konkretnog kršćanskog života na drugoj strani.

Dvije kratke scene s Pilatom Mateju su važne u njegovu obračunu sa židovstvom. U oba slučajeva Židovi se odriču svoga Mesije (27,20.25) dok ga Pilat želi zaštititi. Izvještaji s Isusova groba imaju za cilj učvrstit vjeru Crkve u uskrsnuće i obezvrijediti židovske prigovore na račun uskrsnuća (27,62–66; 28,11–15).

ŠTO OTKRIVAJU REDAKCIJSKE PROMJENE?

Svoj cilj Matej je nastojao postići ne samo novim cjelinama već i, katkad doduše, sitnim redakcijskim zahvatima koji imaju svoju teološku težinu. Odmah na početku 19. poglavlja otkrivamo tragove tog rada, ali i namjere koje je Matej imao. „Kad Isus dovrši te riječi“ njegov je stereotipni izraz nakon svih pet velikih govornih cjelina (7,28; 11,1; 13,53; 19,1; 26,1). Bez obzira što je u tim poglavljima skupio perikope izrečene u različitim okolnostima i u različito vrijeme, on ih predaje Crkvi kao živi Isusov govor ne samo za sadašnjost već i za budućnost.

Markov uopćeni geografski pojam „odande“ Matej zamjenjuje određenim „iz Galileje“, a na pitanje stanovnika Jeruzalema prilikom Isusova ulaska u Jeruzalem, tko je to, narod odgovara: „prorok, Isus iz Nazareta u Galileji“ (21,10sl). Geografska pozornica Isusova djelovanja već je,

doduše, i kod Marka imala teološko značenje: Isus započinje svoje djelovanje u poganskoj Galileji, a završava odbacivanjem i smrću u Jeruzalemu, kao i mnogi proroci prije njega. Matej je taj vid još pojačao citirajući izravno starozavjetno mjesto: „Zemlja Zebulunova i zemlja Naftalijeva, zemlja uz more i s onu stranu Jordana – poganska Galileja – narod što je boravio u tmini vidje svjetlo veliko...“ (Iz 8,33sl.). To je samo jedan od 12 tzv. „refleksijskih citata“ koji obično imaju uvod: „To se dogodilo da se ispuni što je Gospodin rekao po proroku“ (1,22sl; 2,5 sl.; 2,15.17.23; 4,14–16; 8,17; 12,17–21; 13,35; 21,4sl.; 27,9sl). Oni očituju Matejevo poimanje povijesti spasenja prema shemi obećanje – ispunjenje. Nekad sadržaj citata čak diktira mijenjanje konteksta, kako bi bili međusobno usklađeni. Tako Matej u Mk 11,1 dopunja citat Zah 9,9 i kombinira ga s citatom Iz 62 kako bi dobio što zorniju sliku poniznog i krotkog Mesije.

Na temelju tih i sličnih zapažanja može se pretpostaviti da je u Matejevoj zajednici postojala škola slična rabinskoj, koja je u svjetlu Pisma tumačila misterij spasenja u osobi Isusa Krista, ali i u svjetlu tog misterija izlagala Pisma na nov način (usp. Mt 5–7). Možda njezine tragove treba tražiti među „prorocima, mudracima i književnicima“ o kojima je govor u Mt 23,34. Mnogi tumači pretpostavljaju da je „Sitz im Leben“ ovog Evanđelja bila kateheza koju su nosili kršćanski pismoznanci (usp. 13,52) i učitelji (23,8–10).

Upada u oči da Matej puno češće nego Marko spominje farizeje kao Isusove sugovornike i suparnike. Ako su kod Marka i spomenuti, u Mateja je njihova uloga puno naglašenija. Zašto? U vrijeme nastanka ovog evanđelja, između 80. i 90. god. poslije Krista, najvitalnija i najutjecajnija struja u židovstvu bili su rabini farizejske sljedbe. Oni su ujedno i najjači protivnici mlade Crkve koja je sastavljena od Židova i obraćenih pogana. Mnogo toga što Matej ističe kao sporno između Isusa i farizeja, ustvari je sporno između njegove kršćanske zajednice i suvremenih farizeja. Vrlo je vjerojatno da odnos Isusa i farizeja nije bio tako zaoštren.

U svakom slučaju oni, nekad zajedno s književnicima, predstavljaju dio židovstva koji je

od početka neprijateljski raspoložen prema Isusu. Drukčije je s narodom (hoi ohloi) koji je, barem u početku, bio Isusu naklonjen. Oni su zaneseni njegovim učenjem (7,28), dive se njegovoj moći nad pobješnjelim silama prirode (8,27), nad raznim bolestima (15,31). Oni ga slijede iz Galileje (4,25; 19,2). Markov izraz „mnogo naroda“ (Mk 10,1) Matej pretvara u „silan svijet“ (19,1). Ta razlika između naroda i farizeja najdrastičnija je u reakciji nakon ozdravljenja nijema i opsjednuta čovjeka: „Pošto izagna đavla, progovori njemak. Mnoštvo se čudom čudilo i govorilo: 'Nikada se takvo što ne vidje u Izraelu.' A farizeji govorahu: 'Po poglavici đavolskome izgoni đavle'“ (9,33sl). Ipak, na kraju će se i narod staviti na stranu farizeja, tražeći Isusovu osudu (27,25).

U Matejevu evanđelju učenicima pripada važno mjesto, posebno Petru. Ipak, obećanje dato njemu da će biti temelj Crkve cilja na vrijeme poslije Isusove smrti, na vrijeme poukrsne zajednice (usp. futur glagola 16,17–19). Ta zajednica će nastati nakon Isusova odbacivanja, smrti i uskrsnuća, kad Uskršli svoje učenike pošalje svim ljudima (28,18–20). Dvanaestorica, kao predstavnici svega Izraela i svjedoci da je Izrael odbacio svoga Mesiju, imat će o obnovi svijeta i sudačku ulogu. Matej preuzima iz Q poznato mjesto Dn 7,22 (usp. Lk 22,30) i primjenjuje ga na učenike: „Zaista, kažem vam, vi koji pođoste za mnom, o preporodu, kad Sin Čovječji sjedne na prijestolje svoje slave, i vi ćete sjediti na dvanaest prijestolja i suditi dvanaest plemena Izraelovih“ (19,28sl).

Učenici su i inače prikazani u puno boljem svjetlu nego kod Marka. Oni su uvijek na Isusovoj strani, pa i kad nešto ne shvaćaju, to je prikazano kao nešto neobično. Isusova riječ da onaj tko njega prima, prima Boga, ne odnosi se na prihvaćanje djeteta kao kod Marka (9,37) već na prihvaćanje učenika (Mt 10,40). Da bi sačuvao tu pozitivnu sliku učenika, Matej je izmijenio Markov tekst koji govori o častohlepju sinova Zebedejevih (Mk 10,35). U njegovu tekstu tu ulogu preuzima njihova majka. Ona moli prva mjesta za svoje sinove, dok se oni drže postrance (Mt 20,20sl).

U govoru o konačnim događajima osjetna je razlika u upozorenju pred progonoštvima koja

čekaju učenike. U Marka je još govor o predavanju sudovima i bičevanju u sinagogama (Mk 13,9si), što predpostavlja vrijeme kad je kršćanska zajednica još bila povezana sa sinagogom. U Matejevoj zajednici toga više nema, što upućuje na posve drukčiju situaciju u kojoj ta zajednica živi. Tu se javlja novi problem: mnogi su u međuvremenu posrnuli u vjeri, ohladili u ljubavi, pojavili su se lažni proroci i bezakonje (24,9sl). Sva ta zapažanja nameću pitanje: Kakva je zajednica u kojoj je nastalo takvo Evanđelje i koja je slika buduće Crkve kojoj Matej upućuje ovo Evanđelje? Kako ta Crkva vidi svoje mjesto u povijesti spasenja i koje je njezino poslanje za budućnost? To su glavna pitanja na koja ćemo skrenuti pozornost prilikom letimičnog tumačenja teksta.

ISUSOV PUT U JERUZALEM (19–20)

Devetnaesto poglavlje, u kojem su naoko bez neke sustavnosti skupljene različite pouke, u biti je daljnja razrada glavne misli iz prethodnog, četvrtog po redu velikog govora (Mt 18). Tamo je na pitanje o pravoj veličini u kraljevstvu nebeskom postavljeno malo dijete kao ideal: „Zaista, kažem vam, ako se ne obratite, ne postanete kao djeca, nećete ući u kraljevstvo nebesko“ (18,3). Ta tema razrađena je u osamnaestom poglavlju posebno pod vidom odnosa prema bratu u zajednici. Neograničeno opraštanje koje Isus traži za židovstvo nova je stvarnost, to je dio stvarnosti kraljevstva nebeskog koje nadilazi sva očekivanja.

U toj novoj stvarnosti Isus traži još puno toga što ne mogu svi shvatiti (usp. 19,11sl.). Komu tajna kraljevstva nebeskog nije smekšala srce, već je ono i dalje okorjelo (19,8), taj ne može shvatiti da je volja Božja da se muž i žena ne rastavljaju (19,1–10). Samo u svjetlu Isusove poruke o kraljevstvu nekima će biti moguće prihvatiti njegov poziv da se iz ljubavi prema njemu odreknu i ženidbe (19,11sl) i bogatstva (19,16–26). Između te dvije perikope Matej je u kratkoj zgodi s djecom koju donose na blagoslov još jednom potcrtao ideal iz 18,3: „Pustite dječicu i ne priječite im k meni jer takvih je kraljevstvo nebesko!“ (19,14).

Kao kontrast bogatom mladiću koji nije imao snage rastati se od svoga bogatstva, Matej donosi Petrovo pitanje u ime učenika koji su sve ostavili i pošli za Isusom: „Evo, mi sve ostavismo i pođosmo za tobom. Što ćemo za to dobiti?“ (19,27). Isus odgovara da će dijeliti potpuno njegovu sudbinu, i u mucu i u slavi. „Kad Sin Čovječji sjedne na prijestolje svoje slave, i vi ćete sjediti na dvanaest prijestolja i suditi dvanaest plemena Izraelovih“ (19,28). Naglašeno je da će to biti „o obnovi svijeta“. Taj, inače, u Novom zavjetu rijetki izraz podrazumijeva zadnji čin procesa obnove svijeta koji je započeo s Isusovim dolaskom, a koji ima za cilj da svijet vrati u prvotno stanje. U nekom smislu ova mala perikopa predstavlja dalji uvod u ono što će biti razrađeno u govoru o posljednjim stvarima (24–25).

Devetnaesto poglavlje završava rečenicom: „A mnogi prvi bit će posljednji, i posljednji prvi“ (19,30). Nakon toga slijedi usporedba o radnicima u vinogradu koja završava istom rečenicom (20,16). Je li završetak prethodnog poglavlja bio Mateju povod da baš na tom mjestu stavi zgodu s radnicima ili je imao za to druge razloge? U Petrovu pitanju radi se o plaći (19,27), a to je i sadržaj usporedbe. Petar je dobio odgovor da plaća za vjernost daleko nadilazi zasluge, a u usporedbi se također radi o plaći koja se ne mjeri ljudskim mjerilima. Zato je puno vjerojatnije da nije završetak prethodnog poglavlja uvjetovao mjesto usporedbi o radnicima u vinogradu već je njezina završetak Mateju zgodno poslužio i kao uvod.

Usporedba ima i svoje dublje značenje. Pitanje plaća nameće pitanje pravednosti: postupa li gospodar vinograda pravedno? To je pitanje radnika, to je pitanje svakog čovjeka. Gospodar odgovara protupitanjem: „Ili zar je oko tvoje zlo što sam ja dobar?“ (20,15). To pitanje otkriva da se u gospodarstvu vinograda skriva Bog, a u plaći život vječni koji se nikad ne može zaraditi već samo zahvalno primiti kao dar iz Božje ruke. Razlog njegova ponašanja prema radnicima ne treba tražiti ni u njegovoj samovolji ni u nepravdi već jedino u jednakoj mjeri dobrote prema svima.

Isus je gotovo na kraju svoga puta. Jeruzalem je već blizu. On po treći put najavljuje Dva-

naestorici sudbinu koja ga tamo čeka: „Evo, ulazimo u Jeruzalem i Sin Čovječji bit će predan glavarima svećeničkim i pismoznancima. Osudit će ga na smrt i predati poganima da ga izrugaju, izbičuju i razapnu, ali on će treći dan uskrsnuti“ (20,18sl). U odnosu na prethodne dvije najave smrti (16,21; 17,22sl.) ovdje je naglašeno da će Mesija trpjeti i od Židova i od pogana. Kao što su ovdje sjedinjeni u krivnji za njegovu smrt, tako će biti zajedničari i u plodovima njegova uskrsnuća, bit će zajedno pozvani u novi narod Božji.

Sva tri puta kod najave svoje smrti Isus nailazi na nerazumijevanje učenika. Najprije mu se Petar usprotivio (16,22sl), a nakon druge najave učenici još uvijek imaju druge planove i probleme, prepiru se oko toga tko je najveći (usp. Mt 9,33sl). Ta je scena u Mateja donekle ublažena, on se samo zadovoljio konstatacijom da ih je to veoma ražalostilo (17,23), a onda je umjesto te prepirke donio razgovor o hramskom porezu (17,24–27), što se njemu činilo važnijim.

Već je spomenuto zašto je Matej pitanje sinova Zebedejevih stavio u usta njihovoj majci. Ali odgovor nije upućen njoj već učenicima: „Ne znate što ištete“ (20,22). On im može ponuditi samo kalež, tj. zajedništvo u trpljenju, ali ni to ne jamči nikakva posebna mjesta. To dijeli Otac kako i kome hoće, slično kao i plaću radnicima u vinogradu. Svaka nagrada i svaka plaća nagrada je, odnosno plaća milosti.

Častohleplje dvojice braće ostali su popratili ljutnjom (20,24sl), ali ne možda zato što bi oni bolje „shvatili“ Učiteljeve riječi, već iz ljubomore. Isus koristi i jedno i drugo da učenicima dade pouku iz ponašanja. Najprije im dozivlje u pamet kako moćnici vladaju nad svojim narodima, a onda dolazi glavna riječ: „Neće tako biti među vama!“ (20,26). Osnovni zakon ponašanja učenika nije vladanje već služenje po primjeru Učitelja. To će potvrditi već sljedeća scena koja zorno pokazuje da Isus ne ide u Jeruzalem osvojiti vlast. Zato i ne treba za svoj cilj masu koja se daje lako manipulirati u svojoj euforičnosti već vjeru pojedinaca. Nije onda čudo da u svoj toj masi pravu pažnju poklanja jedino jerihonskim slijepcima koji mu se nakon ozdravljenja pridružuju i slijede ga.

DOGAĐAJI U JERUZALEMU (21–22)

Markov izvještaj o Isusovu ulasku u Jeruzalem Matej proširuje, ali mu također nekim naoko sitnim izmjenama daje nešto drukčije značenje. To se u prvom redu odnosi na perikopu o neplodnoj smokvi. U Marka ona je smještena između ulaska u Jeruzalem i čišćenja hrama. Isus je – prema Marku – samo razgledao hram i vratio se u Betaniju. Tek sutradan, na putu iz Betanije u Jeruzalem, proklinje smokvu (Mk 11,11–14).

U Matejevu prikazu Isus odmah nakon ulaska u grad čisti hram, a tek sutradan nakon svega slijedi scena sa smokvom. Matej time želi naglasiti da Isus kao Mesija Izraelov nije samo slavodobitno ušao u Jeruzalem kao sveti grad već je cilj njegova ulaska baš hram. On ponovo uspostavlja njegovu oskvrnjenu čistoću, tu on sam naučava, ozdravlja i prima pohvale „iz usta djece i dojenčadi“ (21,16), kako je o njemu već prorečeno. Njegov ulazak se podudara s proročkim riječima i njegovim vlastitim najavama koje je malo prije povjerio učenicima. Ne jaši slavodobitno na konju kao kralj ili ratnik već ulazi skromno jašući na magarcu. Možda je to znak koji je Isus prije dvaput odbio dati (12,38sl.; 16,1–4) jer ga nije tražila vjera. I ovaj sada shvaćaju samo oni koji su povjerovali i oni mu kliču kao Sinu Davidovu, obećanom Mesiji (21,9).

Onima koji nemaju vjere, a pitaju tko je, oduševljeni narod odgovara: „To je Prorok, Isus iz Nazareta galilejskoga“ (21,11). To je u svakom slučaju kontrast prema mesijanskom raspoloženju oduševljenog naroda, jer prorok je veoma neodređen i uopćen naziv za Isusa, koji se ne može mjeriti s onima kojima ga je taj narod dopratio u Jeruzalem. Tu kao da se zatvara Matejeva misao izražena u 4,15sl, gdje je, takorekuć programski, najavio Mesiju koji ne dolazi ni iz Jeruzalema ni iz Judeje već baš iz poganske Galileje. Za stanovnike Jeruzalema koji ga ne prihvaćaju, on uistinu nije Mesija već i dalje ostaje samo prorok koji će najaviti njihovu osudu i propast.

Koja je uloga zgrade s neplodnom smokvom? Ako za nju treba tražiti neku paralelu u Bibliji, onda bi to mogli biti čudesni znaci odmazde

koje Mojsije i Aron čine pred faraonom u Egiptu. Slika smokve koja se čupa zbog svoje neplodnosti želi učenicima znakovito predočiti to što će za Izrael malo poslije biti rečeno u usporedbi o vinogradarima ubojicama: vinograd koji ne donosi roda uzima se od vinogradara, a oni se osuđuju na propast.

Da je Izrael proigrao svoj izbor potvrđuju njegovi prvaci u raspravi o vlasti kojom Isus sve to čini u hramu (21,23–27). Nakon što je prozreo njihovu dvoličnost i neiskrenost njihova pitanja, Isus ih svojim pitanjem dovodi u situaciju da moraju priznati kako nemaju odgovora, a nemaju ga ne zato što ga ne bi znali nego zato što bi njime priznali svoju dvoličnost. Zato i on njima uskraćuje odgovor. On će svoje mišljenje o Izraelu izreći u usporedbama koje slijede.

Markovu usporedbu o vinogradarima ubojicama Matej je uokvirio s druge dvije: o dva različita sina i kraljevskoj svadbenoj gozbi. Sve tri usporedbe imaju isti cilj: žele pokazati kako je Izrael proigrao svoj poziv i poslanje i kako je Crkva postala novi narod Božji, pravi Izrael. Očita je i određena gradacija u tim usporedbama. U zgodi o dva različita sina (21,28–38) Isus otkriva da je korijen Izraelova otpadništva u njegovoj nevjeri. Druga usporedba stoga najavljuje sud Božji koji se sastoji u oduzimanju vinograda od starih vinogradara i daje ih u zakup novima koji će „predati plodove u njihove vrijeme“ (21,41sl.). Da bi postigao taj cilj, Matej je učinio značajne izmjene u Markovu tekstu (vidi prilog 3). Konačno, treća usporedba govori o izvršenoj presudi. Evanđelist je vidi u razorenju Jeruzalema koje se već zbio: „Nato se kralj razgnjevi, posla svoju vojsku i pogubi one ubojice, a grad im spali“ (22,7).

Tako je Izrael zbog svoje tvrdokornosti odbačen, a njegova baština je pripala drugom narodu. Taj narod, tj. Crkva nema međutim razloga za trijumfalizam, jer i njoj predstoji sud (22,11–14). Dvorana je, doduše, ispunjena uzvanicima, ali nemaju svi svadbeno ruho i zato će neki biti izbačeni. Svi su pozvani bez zasluga, ali nisu time svi konačno spašeni (usp. 13,24–30). Svadbeno ruho je novi način života koji uzvanici moraju prihvatiti, ako žele ostati među izabranima. Pavao će reći da su krštenici

„obukli Krista“ (Gal 3,27) ili „novog čovjeka“ (Kol 3,10).

Nakon te tri usporedbe, koje odaju polemički ton u odnosu prema židovstvu Matejeva vremena i koje imaju kritički stav prema Izraelu, ponovno se postavlja pitanje Isusove vlasti o kojem je bilo riječi već prije ovih usporedbi. I to ga postavljaju predstavnici različitih protivničkih skupina, svatko na svoj način: farizejski učenici i herodovci (22,15sl.), saduceji (22,23), farizeji i saduceji zajedno (22,34), farizeji sami (22,41).

Protivnici nastupaju lukavo priznajući Isusu istinoljubivost i nepristranosti (22,16), pa mu i oni žele postaviti nekoliko pitanja. On, međutim, prepoznaje u tim pitanjima licemjerje i namjeru da ga kušaju uhvatiti za riječ (22,19). Zato i ne može doći među njima do iskrenog dijaloga. Njegovi lapidarni odgovori otkrivaju im da su daleko od Boga na kojeg se stalno pozivlju (22,21), da ne poznaju Pisma koja citiraju (22,29sl), da je ljubav srce svih zapovijedi (22,40). Konačno, pozivajući se na poznati psalam 110,1 koji govori o budućem Mesiji iz loze Davidove, Isus razotkriva njihovu nevjeru i ostavlja ih pred nerješivom zagonetkom njegove osobe.

OBRAČUN S FARIZEJIMA (23)

Na ovom mjestu Marko ima samo kratko upozorenje da se treba čuvati književnika (Mk 12,38–40). Taj kratki tekst uopće ne sadrži izraz „jao“. On potječe iz izvora Q koji koriste Matej i Luka, s tim što je Luka sačuvao prvotni oblik s tri „jao“ upućene protiv farizeja i pismoznanaca, odnosno učitelja Zakona. Matej je taj tekst proširio i napravio od njega čitav govor koji u nekom smislu stoji kao kontrast Govoru na gori. Tamo se slavi i naučava nova pravednost, a ovdje se Isus oštro obračunava s pogrešnom, hinjenom pravednošću utjelovljenom u rabinima Matejeva vremena. Ona se odlikuje licemjerjem u učenju i životu. Oštar ton teksta upućuje na veliku opasnost koja se u tom učenju i životu skrivala za Matejevu zajednicu.

Cijelo poglavlje može se razdijeliti u tri dijela: a) Isusov govor narodu i učenicima o knji-

ževnicima i farizejima (23,1–12), b) sedmerostruki „jao“ upućen izravno književnicima i farizejima (23,13–32), c) osuda nad Jeruzalemom (23,33–39). Glavni grijeh književnika i farizeja sastoji se u njihovu licemjerju (22,16), u raskoraku između učenja i života. Zato je prvi Isusov savjet učenicima i narodu da treba prihvatiti njihovo učenje, ali se ne treba ravnati po njihovu primjeru (23,3). Ipak, u daljnjem Isusovu govoru sve je očitije da je on i protiv njihova učenja. Zapravo, u njegovoj prvoj reakciji nije bila namjera da se podrži njihovo učenje već da se razotkrije nedosljednost u životu. Optužba da farizeji i književnici sve „čine samo zato da ih vide ljudi“ (23,5) jest samo ponovno naglašavanje onoga što je rečeno u Govoru na gori kad je bilo riječi o davanju milostinje, o molitvi i postu (usp. 6,2–18). Njihova djela ne daju čast Bogu jer oni traže od ljudi čast za sebe (23,5–7).

Upozorenje učenicima da se ne daju zvati učiteljem, ocem ili vođom ima opet povod u životu književnika i farizeja koji su to rado dopuštali. Između njih i učenika mora biti jasno razgraničenje jer samo je jedan Učitelj, Otac i Vođa (23,8–10). Upozorenje je zaokruženo riječima koje su slične onima što ih je Isus uputio sinovima Zebedejevima (20,26sl): „Najveći među vama neka vam bude poslužitelj. Tko se god uzvisuje, bit će ponižen, a tko se ponizuje, bit će uzvišen“ (23,11sl).

Težina Isusove optužbe na račun književnika i farizeja razabire se tek iz konkretnih primjera od kojih je jedan teži od drugoga. Umjesto da oni kao učitelji budu predvodnici običnim ljudima na putu u kraljevstvo nebesko, oni zbog svoga licemjerja sami ne ulaze u nj, a njima zatvaraju vrata (23,13sl). Uzaludan je i sav njihov trud da pridobiju nekoga za svoju vjeru kad od njega ustvari učine „sina paklenog dvaput gorim od sebe“ (23,15). Da nije izopačena samo njihova pobožnost, već i samo učenje, vidi se na primjeru zakletve (23,16–22). Zaslijepjeni svojim formalizmom oni su uvjereni da su neke zakletve dobre i dopuštene, a druge ne, ne opažajući pritom da veće žrtvuju za manje: hram za hramske darove, žrtvenik za žrtveni dar. Zbog robovanja slovu zakona važnije im je vjerno davanje desetine od nekih beznačajnih trava nego

briga oko pravednosti, milosrđa i vjernosti (23,23). Iz istih razloga važnija je čistoća posuđa nego srca, u kojem zbog toga stanuje otimačina i pohlepa (23,25) što od čovjeka čini obijeljeni grob koji se samo izvana pričinja lijepim (23,27sl). Na kraju Isus izlijeva svu svoju gorčinu nad tim naraštajem, upozoravajući ih da su potomci onih koji su ubijali proroke. Misleći da su bolji od svojih otaca, oni samo očituju koliko su okorjela srca i slijepi da vide svoj grijeh (23,28–31).

Isusov govor poprima nevjerojatnu oštrinu u pozivu: „Dopunite samo mjeru otaca svojih“ (23,22). Ta mjera bit će ispunjena kad ubiju njega, proroka nad prorocima. A on im sa svoje strane samo ponavlja prijetnju Ivana Krstitelja koji ih je već upozorio da neće izmaći sudu osvete (usp. 3,7). Spominjući smrt starozavjetnih proroka koju su oni prouzročili Isus gleda u duhu sudbinu svojih „proroka, mudraca i književnika. „Jedne ćete od njih ubiti i raspeti, druge bičevati po svojim sinagogama i progoniti od grada do grada“ (23,24). To su oni isti koje je Isus imao pred očima u svojim blaženstvima (5,11sl).

Na kraju, on se obraća izravno Jeruzalemu koji je simbol svega Izraela, kojemu je on bio poslan da skupi njegove „izgubljene ovce“ (15,24), ali uzalud su bile i njegove riječi i čudesna djela i primjer života. Iako je Isus u tome nadmašio sve proroke, oni su ipak ostali tvrdokorni. Zato je osuda nad Jeruzalemom definitivna: „napuštena vam kuća!“ (23,38). Bog, dakle, napušta svoj grad i svoj narod koji je bio izabrao i za koji je sve učinio, a ostaje tajna tvrdokornosti toga naroda. Tim riječima Isus ujedno završava svoj javni govor Izraelu i povlači se iz javnosti do onog časa kad će doći kao sudac i kad će odjeknuti isti poklik kojim je nekoć dočekan svečano u tom gradu: „Blagoslovljen Onaj koji dolazi u ime Gospodnje!“ (23,39; usp. 21,9).

O POSLJEDNJIM STVARIMA (24–25)

Temelj Matejeva govora o posljednjim stvarima predstavlja Mk 13. Preuzeo je gotovo u ci-

jelosti Markov tekst, s izuzetkom riječi o progonstvu učenika (Mk 13,9–13) koje je već prije donio u svom govoru o poslanju učenika (Mt 10,17–21). Umjesto toga on je ubacio tekst koji govori o krizi vjere i ljubavi u posljednjim vremenima (24,10–12). Matejeve posebnosti u odnosu na Marka sastoje se u sitnim redakcijskim zahvatima koji Markovoj podlozi daju poseban ton i novu dimenziju. Samo pitanje o konačnim stvarima u Mateja je puno određenije. U Marka je prilično neodređen predmet pitanja: „Reci nam kada će to biti i na koji se znak sve to ima svršiti?“ (Mk 13,4). U Mateja je taj predmet određen i osoban: „... i koji će biti znak tvojega Dolaska i svršetka svijeta?“ (Mt 24,3). Nadalje, Matejev govor je puno jasnije formuliran kao upozorenje na budnost i pravilno ponašanje u očekivanju ponovnog Gospodinova dolaska. On to postiže proširujući Markov tekst za ništa manje već pet novih perikopa: čas Isusova ponovnog dolaska (24,37–42) budni upravitelj (24,43–51), deset djevoja (25,1–13), povjereni talenti (25,14–30) i posljednji sud (25,31–46).

Što se tiče pojedinačne egzegeze, valja reći da je prvi dio govora (Mk 24) puno teži od drugoga (Mt 25). Zapravo tek sada, kad učenici pri izlasku iz hrama Isusa upozoravaju na divotu i monumentalnost tog zdanja, prisjećamo se da je on sve prethodne riječi izgovorio u hramu Isus kao da uopće nije impresioniran ni veličinom ni važnošću koju je hram imao u očima svakog Izraelca. Umjesto toga on izgovara poražavajuće proroštvo: „Zaista, kažem vam, ne, neće se ovdje ostaviti ni kamen na kamenu nerazvaljen“ (24,2) Nije dosta što je farizejima najavio da će im „kuća ostati pusta“ (23,38), već će biti i razorena. Tamo gdje je Božja kuća pretvorena u spilju razbojničku (21,13), Bog će se sam potruditi da nestane.

Isus se ne bavi pojedinostima, a za Mateja taj je događaj već stvar prošlosti (70. p. Kr.) kojoj on ne pridaje puno važnosti. Umjesto toga on svoj pogled okreće u budućnost prema konačnom dolasku Sina Čovječjega i znacima koji će mu prethoditi. Naglasak nije toliko na samim znacima i njihovu identificiranju već na ponašanju učenika naočigled znakovima koji će se pojaviti u posljednja vremena, tj. nakon Kris-

tovog uskrsnuća pa sve do njegova ponovnog dolaska. Razorenje Jeruzalema i hrama samo je prvi u dugom nizu. Važno je da se učenici ne daju zavesti (24,4), ni od onih koji se izdaju za Mesiju (24,5), kao ni od različitih strahota koje će se događati, ali koje su samo „početak strašnih bolova“ (24,8). Taj izraz neodoljivo podsjeća na Pavlov govor o „porođajnim mukama stvaranja“ (Rim 8,22), što je bitna oznaka stvorenja dok ne postignu „slobodu slave djece Božje“ (8,21).

Uz tu opću ugroženost svijeta koju učenici dijele sa svima drugima dolazi još teža ugroženost iznutra u samoj zajednici, što je Matej već iskusio. Na prvom mjestu su progoni zbog imena Isusova (24,9), na što je već prije u Evanđelju upozoreno (5,11sl; 10,17sl.). Tu zatim spada pojava lažnih proroka koji će pokušati mnoge zavesti (24,11), bezakonja će se proširiti, a ljubav će ohladiti (24,12). Tu se cilja na one koji su u ime slobode Evanđelja odbacili svaki zakon, a ljubav izjednačili sa sebičnošću. Ipak, nakon toliko crnih najava dolazi i nešto ohrabrujuće, a to je obećanje da konac neće doći prije nego se Evanđelje navijesti svemu svijetu. Naravno, ni ova riječ nije izgovorena tako da bi se po njoj odgonetalo kad će doći kraj, već ona sadrži sigurnost da je pohod Evanđelja, unatoč svim protivnim silama, nezadrživ. Unatoč svemu ono će stići do svih naroda, kako je Isus i naložio učenicima prilikom poslanja (28,19).

Posebno je težak za tumačenje tekst 24,15–22. Što se misli pod „grozom pustoši“ koja dominira tim tekstom? Pojam potječe iz Danijelove knjige (Dn 9,27; 11,31; 12,11), a odnosi se na poganski žrtveni oltar što ga je sirski kralj Antioh IV. 168. g. pr. Krista dao postaviti na veliki hramski žrtvenik, a to je za pravog vjernog Židova predstavljalo strašno oskvrnuće hrama. Ponovno takvo oskvrnuće smatrano je u židovstvu jednim od znakova skorog svršetka. To je vidljivo i iz konkretnih savjeta koji slijede (24,16–22). To će biti posebno zgodna prilika za nastup lažnih mesija i proroka, pa Matej ponovo poziva na budnost pred njima (24,23–28).

Sav smisao govora o tim znakovima jest u pozivu na budnost jer nema mogućnosti da se predvidi vrijeme svršetka. Sin Čovječji dolazi

iznenada. Taj trenutak iznenađenja ne cilja samo na grešnike nego i na one koji provode sa svim običan život, ali u lažnoj sigurnosti, za što kao primjer može poslužiti Noa sa svojim suvremenicima (24,37–39) ili radnici na polju i žene u mlinu (24,40–42).

Sve to kulminira u izravnoj pouci, najprije u slici budnog domaćina koji ne da prokopati svoje kuće (24,42–44), a onda u usporedbi budnog upravitelja čija budnost znači vjernost u službi koja mu je povjerena. Ta riječ je najvjerojatnije upravljena onima koji imaju neku službu u kršćanskoj zajednici. Takvi će, ako ne budu vjerni, imati zajedničku sudbinu s lice-mjerima (24,51) o kojima je bilo govora u prethodnom poglavlju. Zapravo, moglo bi se zaključiti: sve što je tamo rečeno o farizejima primjenjivo je i na učenike ako se iznevjere svom pozivu. Tako Mt 23 ustvari čini jedinstvenu govornu cjelinu s Mt 24–25, što potvrđuje i uobičajeni završetak svih govora: „Kad Isus dovrši sve te govore...“ koji ne stoji nakon 23. već tek nakon 25. poglavlja.

Ne treba puno naprezanja da bi se shvatilo značenje dviju Matejevih usporedbi koje slijede. U oba slučaja tema je, doduše, na nešto drukčiji način, budnost. Suprotnost: mudar – lud u usporedbi o deset djevice ima paralelu u govoru o mudrom i ludom graditelju (7,24–27). U oba slučaja mudro postupaju oni koji slušaju riječ Evanđelja i po njoj žive, a ludo čine oni koji slušaju, ali to ne ostvaruju u životu. To su oni koji samo viču: „Gospodine, Gospodine“ ali su životom daleko od njega (7,21sl.). Ulje u lampama znak je života po Evanđelju. Ne može se ni ludim djevicama zaniijekati određena spremnost. I one su sa svojim lampama pošle na svadbu i uporne su u nastojanju da uđu, ali to nije dovoljno. Nedostaje im ulja, a to znači da njihova spremnost i budnost nije bila potpuna. Zato, usporedba završava jasnim upozorenjem: „Bdijte dakle jer ne znate dana ni časa!“ (25,13).

Velika usporedba o povjerenim talentima na prvi pogled podsjeća na usporedbu o budnom upravitelju (24,45–51), ali postoje i značajne razlike. Od budnog upravitelja traži se samo da bude vjeran i ispuni što mu je gospodar naložio, a u usporedbi o talentima traži se puno više.

Nije dosta samo sačuvati povjereno već treba, s puno dosjetljivosti i hrabrosti, s talentima raditi i umnožiti ih. Gospodar sa svoje strane ostavlja dovoljno prilike za to, jer veli se da je tek poslije dugo vremena od slugu zatražio račun (25,19). Dakle, Evanđelje ne obvezuje svakoga jednako. Nije u pitanju ista mjera takozvanih „dobrih djela“ već vjerno raspolaganje darovima koje je Bog svakom dao prema mjeri koju je on odabrao.

Govor o posljednjim stvarima završava slikom suda (25,31–46). Te riječi sadrže zbijen i naglašen zahtjev čitavog Evanđelja. Sin Čovječji nastupa sada kao sudac kojemu je „dana sva vlast na nebu i na zemlji“ (28,18), da odijeli dobre od zlih (usp. 13,30). A sud će biti održan prema kriteriju koji je Isus ostavio kad je sebe izjednačio s učenicima (10,40) i djetetom (18,5) koje će ljudi prihvatiti ili odbaciti u njegovo ime. Taj kriterij je iznad pripadnosti ili nepripadnosti Crkvi. „Na kraju će se očitovati da je svaka služba ljubavi bila služba velikom bratu Kristu“ (W. Trilling).

MUKA, SMRT I USKRSNUĆE ISUSOVO (26–28)

U prikazivanju muke i smrti Isusove Matej u bitnome ne odstupi od Markova teksta. Uočljive su neke male podudarnosti s Lukom (usp. 26,68.75; 27,58sl.; 28,8), sličnosti s Ivanom (26,2sl.; 27,29.37; 28,9) i, konačno, veći umeci u Markov tekst (27,3–10. 19–21.24–25. 62–66; 28,11–15. 16–20). Neki od ovih tekstova upućuju na zaključak da se Matejeva zajednica u tumačenju Kristova misterija rado služila Starim zavjetom. To posebice vrijedi za tumačenje Judine izdaje.

Scena sa stražarima na grobu odaje pozadinu židovskog napada na vjerodostojnost kršćanskog izvješća o Isusovu uskrsnuću i nastojanje Matejeve zajednice da čitateljima Evanđelja pokaže nelogičnost tih napada. Taj tekst odaje također da je ta ista zajednica poznavala neki stari oblik izvješća o mucu u kojemu se nije govorilo o namjeri žena da pomažu tijelo. One idu samo „da pogledaju grob“ (Mt 28,1).

Karakterističan je Matejev prikaz Isusa u nje-

govu susretu s mukom i smrću. Kao što se autoritativno izdigao iznad Staroga zavjeta (5–7), tako i ovdje stoji nadmoćno nad sudbinom koju su mu pripremili ljudi. On je završio svoj zadnji govor i više se neće čuti njegova riječ, ali jednako će snažno govoriti njegova šutnja. Ona će Velikog svećenika učiniti nemirnim i nestrpljivim (26,63), a u Pilata izazvati čuđenje (27,14). Sve se zapravo događa prema njegovu vlastitom predviđanju. Uvod u sve događaje koji slijede jest njegova riječ učenicima: „Znate da je za dva dana Pasha, i Sina Čovječjeg predat će da se razapne“ (26,2). Dakle, prva riječ pripada ipak njemu, a ne njegovim neprijateljima, koliko god oni bili moćni. U Marka na tom mjestu stoji posve bezličan oblik: „Za dva dana bijaše Pasha i Beskvasni kruhovi“ (Mk 14,1). Kod Mateja anđeo na grobu govori ženama: „Nije ovdje! Uskrsnu kako reče“ (28,6), dok Marko ima samo: „Uskrsnu! Nije ovdje!“ (Mk 16,6). Matej je, dakle, opet naglasio da je Isus unaprijed najavio svoje uskrsnuće.

Paralelno s time ide i Isusovo dragovoljno podlaganje volji Očevoj (26,42). Gotovo u ivanovskom stilu on najavljuje: „Vrijeme je moje blizu“ (26,18). Isus znade da je to sve predviđeno u Pismima i zato ne dopušta svojim da mačem preokrenu situaciju njemu u prilog niti će moliti Oca da pošalje „više od dvanaest legija anđela“ (26,52sl.) koji bi ga zaštitili. Njegov odlazak u smrt – slično kao i u Ivana – jest samo korak u usponu na tron koji mu je od Oca određen: „Štoviše, kažem vam: Odsada ćete gledati Sina Čovječjega gdje sjedi zdesna Sile i dolazi na oblacima nebeskim“ (26,64). U tom stilu Matej će i završiti svoje Evanđelje. Prije nego pošalje učenike u svijet, Uskrsli ih podsjeća na svoju moć i vlast: „Dana mi je sva vlast na nebu i na zemlji!“ (28,18).

Za učenike, međutim, križ je sablazan, jer njihova vjera je još uvijek „malena“. Uzalud će se Petar prsiti pred drugima i zaklinjati se na vjernost (26,33–35). Baš on će ga zatajiti i time potvrditi Isusovu riječ koju mu je uputio kod prve najave muke i smrti: „Sablazan si mi jer ti nije na pameti što je Božje, nego što je ljudsko“ (16,23).

U Matejevoj teološkoj zamisli značajno mjesto pripada Isusovu saslušanju pred Pilatom. Tu

je vrhunac njegova obračuna s nevjernim židovstvom. Narod koji je sve dosad, nasuprot svojim prvacima, bio na njegovoj strani, najedanput mijenja svoje držanje i stavlja se na stranu svojih vođa, tražeći uporno njegovu smrt, preuzimajući čak na sebe odgovornost za to: „Krv njegova na nas i na djecu našu“ (27, 25). Tu odgovornost Matej još više potencira ističući Pilatovo nastojanje da Isusa oslobodi. Unatoč tome „sva svjetina“ tražila je njegovu smrt. Zajedno sa scenom trganja hramskog zastora (27,51–53) to označava konac Izraela kao naroda Božjeg i njegova kulta. Isusova smrt predstavlja početak novog vremena, njegovom krvlju je zapečaćen Novi savez (26,28).

Kao što Isus svoje djelovanje nije započeo u Jeruzalemu već u „poganskoj Galileji“, tako i sada poruka Uskrsloga sadrži zahtjev učenicima da se ponovo okupe u Galileji (28,7). Tamo gdje su s njim doživjeli početke Evanđelja, ponovo će ga sresti kao proslavljenoga i odatle će započeti njihov pohod na cijeli svijet. Tako završetak Evanđelja jest ujedno i njegov najbolji sažetak, a poslanje Dvanaestorice utjelovljuje misionarsko poslanje Crkve za sva vremena.

SLIKA CRKVE U MATEJEVU EVANĐELJU

Teološka koncepcija Matejeva Evanđelja složenija je i nejasnija od Markove. Doduše, nije teško uočiti da nije u prvom planu kristologija, kao u Marka, već ekleziologija. Puno je, međutim, teže pobliže opisati tu Matejevu Crkvu. Istina, nije sporno da je Evanđelje dokumenat judeo-kršćanske teologije, o čemu svjedoče ne samo jezik i stil već i neka konkretna mjesta koja odaju da se Isus osjećao poslanim i da je i svoje učenike poslao samo Izraelu: „On odgovori: ‘Poslan sam samo k izgubljenim ovcama doma Izraelova’“ (15,24); „Tu dvanaesticu posla Isus uputivši ih: ‘K poganima i ni u koji samarijski grad ne ulazite!’“ (10,5). Kako s ovim mjestima pomiriti zapovijed Uskrsloga: „Pođite dakle i učinite mojim učenicima sve!“ (28,19).

Isus je prikazan u ovom Evanđelju kao obećani i od Izraela očekivani Mesija, koji svojim

djelovanjem stvara novi Božji narod, Crkvu (16,18; 18,17), u kojoj će on ostati do kraja (28,20). Matej se ne zadovoljava samo time da, npr. kao Luka, naglasi Gospodinovu prisutnost snagom Duha već želi u svojoj zajednici osigurati prisutnost povijesnog Isusa i njegove riječi. Zato on stvara velike govore koji će Crkvu trajno podsjećati da je on u njezinoj sredini kao jedini Učitelj. Stoga je od trajnog značenja i njegov odnos prema povijesnom Izraelu kojemu su bila povjerena obećanja. Iako je taj Izrael preko svojih predstavnika odbacio svoga Mesiju, iako to u vrijeme nastanka Evanđelja suvremeno židovstvo čini s kršćanskom zajednicom, iako je zbog toga došlo do potpunog rascjepa između sinagoge i Crkve, u Evanđelju nema tonova koji bi bili neprijateljski prema Izraelu i židovstvu. Naprotiv, uvijek je prisutno poštovanje prema Izraelu kao narodu Božjem iz kojega je Isus došao (usp. 15,31). Matej ne želi prešutjeti da je Isus stvarno bio najprije poslan tom narodu. I nakon najtežih riječi osude i prijetnji kaznom tom narodu, evanđelist se ne odriče misijskog poslanja u židovskim gradovima i ne gubi nadu da je još uvijek moguće da se spase pojedinci iz toga naroda.

Bez sumnje, Izrael kao Božji narod, odbacivši svoga Mesiju, izgubio je svoje povlastice, ali Crkva kao novi Božji narod ne može se odreći Izraela. Ona je svjesna da nije novi narod Božji bez ili mimo Izraela već s njime i u njemu. Najkraće rečeno, ona nije novi već pravi Izrael, sastavljen od onih iz Izraela i iz poganstva koji su prihvatili Isusa. Tu misao posebno snažno razvio je apostol Pavao u Poslanici Rimljanima (Rim 9–11). Crkva je drugi narod kojemu se povjerava kraljevstvo nebesko i koji rađa njegovim rodnom (21,43). Taj narod se ne odriče ni Zakona, kako je vjerojatno glasilo prigovor od strana židovstva, već, naprotiv, tek on otkriva prave Božje namjere sa Zakonom i jedino ga on potpuno ispunja (Mt 5–7).

Matej ne govori zlorado o odbacivanju Izraela zbog njegove tvrdokornosti niti postaje euforičan kad govori o Crkvi, novom narodu Božjem. On ostaje realist i dozivlje Crkvi u pamet da se sve to što se dogodilo s Izraelom može ponoviti i s njom. Izrael je važan i za povijest i za budućnost Crkve, za povijest kao nosilac

obećanja koja su se ispunila u njoj, a za budućnost kao trajno upozorenje i opomena.

LITERATURA:

1. E. Schweizer, Das Evangelium nach Matthäus. NTD 2, Köttingen 1976.
2. R. Schnackenburg, Matthäusevangelium. Die neue Echter Bibel 1, Würzburg 1985.
3. W. Trilling, Das Evangelium nach Matthäus. Geistliche Schriftlesung 1, Patmos, Düsseldorf 1980.
4. W. Trilling, Christusverkündigung in den synoptischen Evangelien, Leipzig 1968.
5. L. Coppel, Theologie des Neuen Testaments 2, Göttingen 1976.
6. E. Schweizer, Matthäus und seine Gemeinde, SBS 71, Stuttgart 1974.
7. C. Westermann, Abriss der Bibelkunde, Fischer Bucherei 935, Stuttgart/Berlin 1968.
8. O. Cullmann, Einführung in das Neue Testament. Siebenstern-Taschenbuch, München 1968.
9. A. Kemmer, Das Neue Testament. Eine Einführung für Laien, Herderbücherei 562, Freiburg 1976.
10. H. Conzelmann/A. Lindemann, Arbeitsbuch zum Neuen Testament, UTB 52, Mohr, Tübingen 1975.
11. A. Lapple, Von der Exegese zur Katechese NT II, Don Bosco Verlag, München 1977.